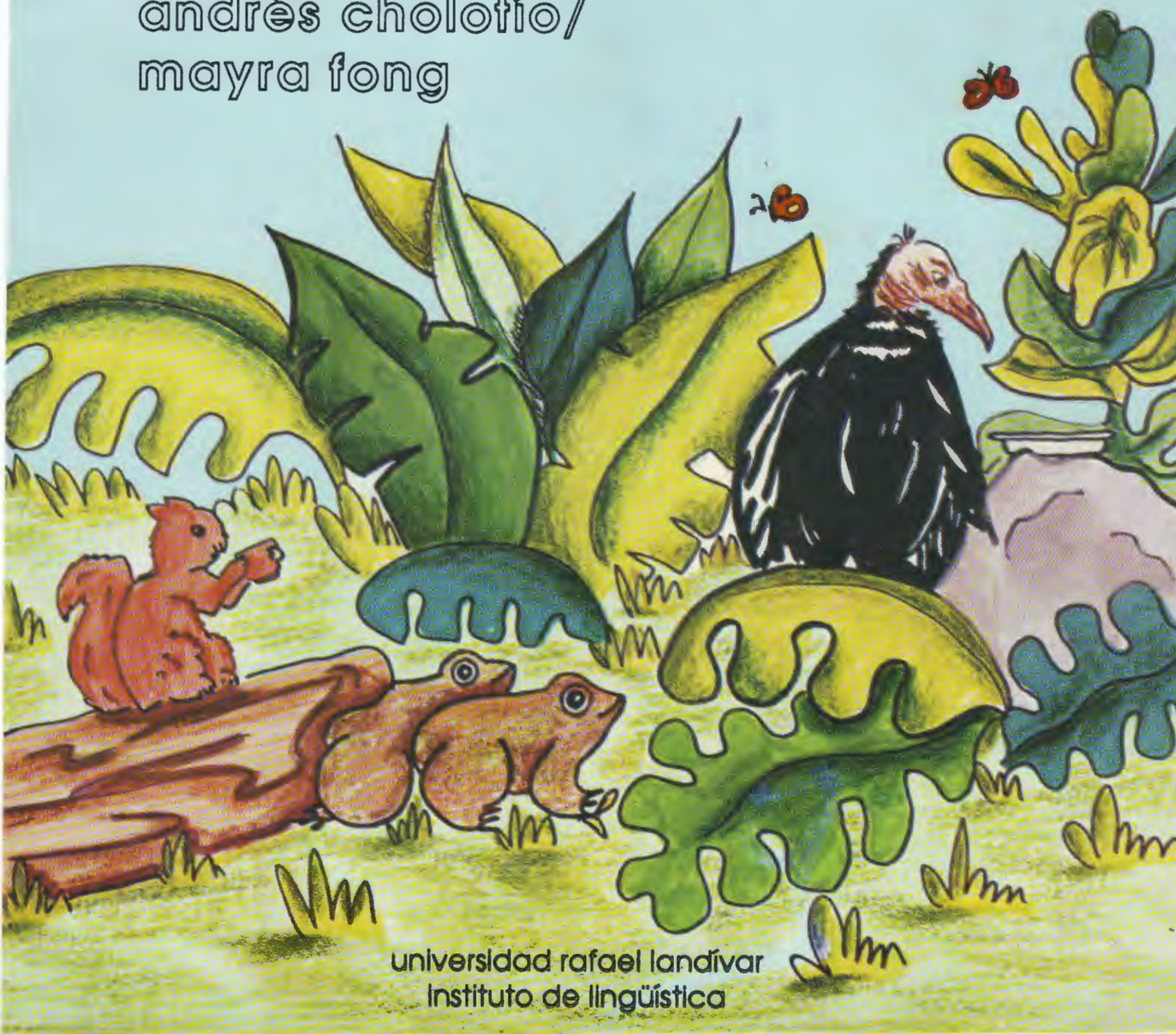

JA K'UCH K'IN JA XPEQ

andrés cholotío/
mayra fong

universidad rafael landívar
Instituto de lingüística

JA

K'UCH K'IN

JA XPEQ

texto: **andrés cholotío/**

ilustraciones: **mayra fong**

**universidad rafael landívar
instituto de lingüística
guatemala, 1990**

RTZOJB'AL WUUJ

Ja kitzojb'al, ja kib'anoon, ja naquun ja q'axnaq ja pa taq qochooch, pa taq qatinamit ja roq mayaab' winaqii' ja roq k'o chwach ja nim laj tinamit Guatemala, jun nim laj sijpanik ja kyaa'oon kaan ja qatee' qataa' chaqe.

Ja je'ee' e tikonaq kaan ja utz laj na'ooj, utz laj taq naquun chike ja kime'aal ki k'ajool. Teb'ana' k'a utz tre ja pejnaq chipan ja tanaaj ri'.

Ja winaq ja maj mayaab' ta. Ja aj na'ooj, aj tz'ib'aa' taq winaq ja ma e qawinaqil ta, kimalon kii' pa rwi' ja samaaj ri', utz k'a xtik'uj ta chikewach jar ak'alaa' ja rb'ixii' rtzijoxiich ja rb'ajniin ja taq cholomem ri' utz k'a ma tikimes taaj.

Jawari' neruto jar ak'alaa' chi roj taqixiik ja ka'i' tzojb'al ja nya' chike jar ak'alaa' mayaab' ja pa taq tijob'al utz k'a xtik'e' ta chi kewach ja "Ojer taq tzijoneem, ojer choloj tziiij". Ja taq wuuj ri' jawa' jar eb'anon kan ojer chipan ja q'olaj rwach'lee jar e k'o chipaan ja tinamit Guatemala. Ja wuuj ri' ja k'ajaa' b'anitaj pi chik ri', xtoksax ta k'a kumall jar ak'alaa' ja e k'o pa najtijaal.

Ja taq wuuj ja k'ajaa' b'ajpi chik ri', b'anoon to kiji' tanaaj tre. Ja rb'ajniik ja tamaa' taq wuuj, b'enaq chiriiij ja rjunaa' jar ak'a'aal. Ja tzojb'al ja tz'utujil ja b'e chi paan ja wuuj ri', ma ruyo' ta rxin jun tinamit, jawa' ja nak'axaaj nojel tinamit, ja b'akii' nb'ajn wawa' tzojb'al ri'.

Ja pa k'isb'al ruxaaq nawil wi' ja taq tziiij ja ma katkowini nasik'iij o wi ma katkowini neqaj chawach naq nb'iij chipaan ja tanaaj taq wuuj.

Ja wuuj ri' xtzur rb'ajniik malti'ox chike ja winaq keya' ja to'oneem tre ja paq, ja rub'ii' ja xto'oni jari' jar Agencia para el desarrollo Internacional rxin ja jun nim laj tinamit Estados Unidos. Xa k'a rumajk ari' nqamalti'oxii' chike.

JA K'UCH K'IN JA XPEQ

K'o jun xpeq jutij xb'ij tre jun k'uch, ke tok rkompaf're. Ja k'a k'uch "utz k'a ri" ne'e. Ke' k'a ri' keb'an nij nkiq'ij la' wi' kii'. Ja k'a k'uch nij nsik'ix wi' pa taq nmaq'ij kumaal ja jule' chikop chi, toq k'o k'ulb'ik, qasan ya', k'ulb'al junaa' o toq nalax jun ta ak'aal.

Ja k'a jaa' nij nuk'amel wi' ja xpeq komo ti rkompaf're, xa k'a rmaj k'ari' ntare' trilij.

Komo ja k'uch nij ma k'o ta poqon nutij, numaj xik'aneem, xa jurata noponi ja b'a sik'in wi' chpaan ja nmaq'iij, jani' ta k'a ja xpeq wariil noponi komo qas mariil nuk'oq rii', xa k'a rumajk ari' nij maloo' wi' noponi, k'oli nik'ajarnaq ja nmaq'iij o wi yamera ntzuri, o wi k'o jan taq nij ma e k'o chi ta ja chikop toq noponi. K'o k'a jantaq nuk'am eel ja rxayiil pa nmaq'iij. K'o jan taq ja k'uch komo nij jurata noponi, toq nutz'at ja xpeq numaj jijkalo'neem pa rixk'in.

—Naq tre k'ala' e k'o taqaan ja chikop nij ma k'ixb'al ta nkena', k'a maloo' no'opon chipaan ja nmaq'iij.

Nij ke' wi' nb'iij toq noponi ja xpeq. Ja k'a xpeq qas tzeel chik rna'oon naq qas nb'iij ja rkompat're', pi ryewaal triij naq tre chaqa jijkaloneem nub'an ja rkompat're. Xb'ij k'a tre ja rxayiil.

Naq tre k'awa', nij taqa'n ma ya'tal ta
chaqilij ja noq xik'ari jani' ta k'a ja
qakompat're, nij jurata nopon chipaan
ja nmaq'iij, jani' ta k'ar ojoj nij mariil
noqopon chipaan ja nmaq'iij, k'oli
tzurnaqa chik ja nmaq'iij toq noqopono,
ja k'a jaa' nij ma qoruk'am el jutz'it,
chaqa kari' qakompat're nij ma k'o ta
rik'a'tz —ne'e ja xpeq tre ja rxayiil.

Talasaaj jutz'it ruk'ix ja qakompat're naq tre
qas nijkolo'n pan axkin chikewach chik ja
jule' chikop, toq at k'o pa nmaq'iij —
ne'e ja rxayiil ja xpeq.

—Naq k'a nqab'an tre nawajo' atet ne'e ja xpeq tre ja rxayiil.

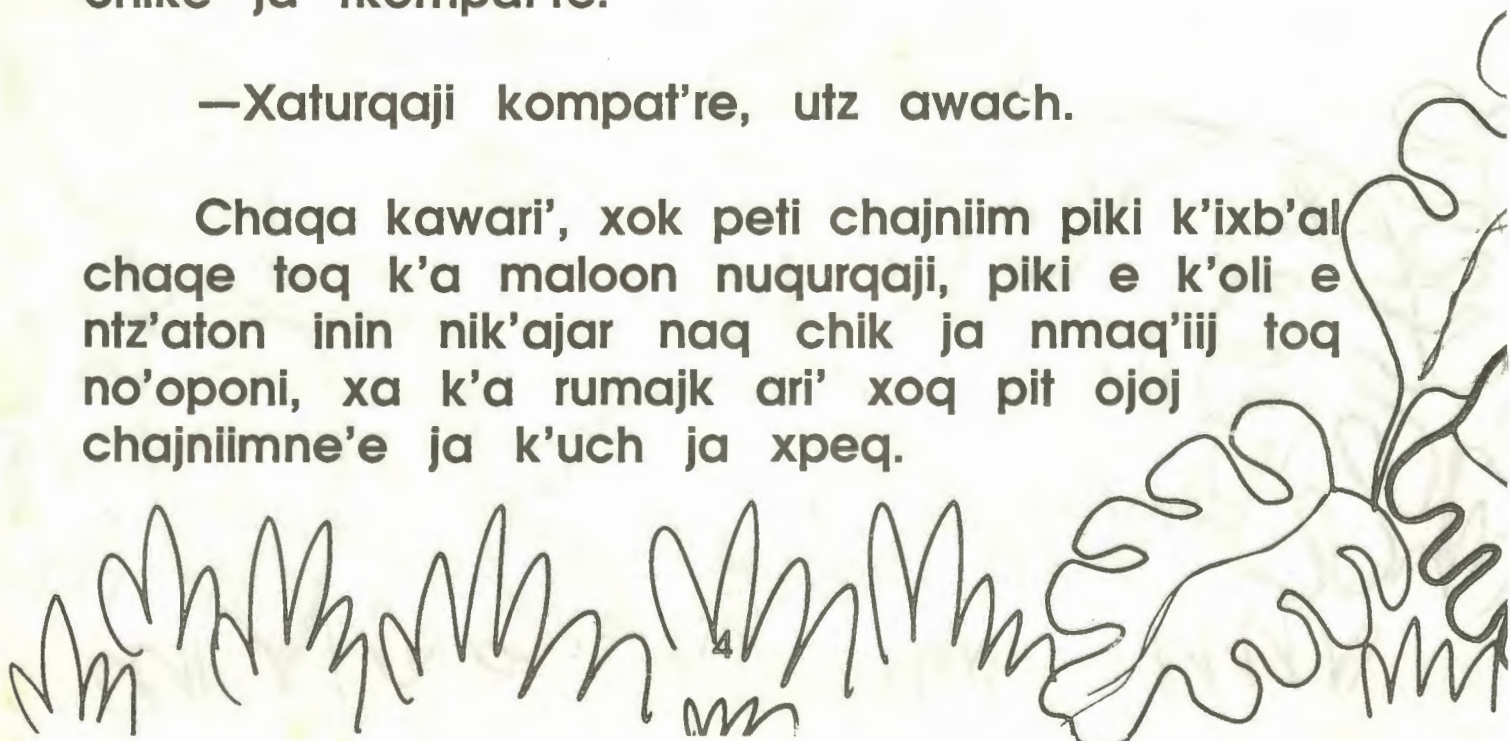
—Qab'ana' jun nmaq'iij keqasik'iij k'a konojel chikop' k'in nqab'ij tre ja jaa' choqajaa', k'in nqakonooj jan rpla't ja nij jiik utz k'a ma ti kowini nutij ja ri'aal ja rrikiil chi' k'a xtiqa chak wi' —ne'e ja rxayiil ja xpeq.

—Utz k'a ri' wi ka ri' nb'an trene' ja xpeq.

Ke' k'a ri' keb'an, kenuk' ja nmaq'iij xekixik'iij konojeel ja chikop tre ja nimaq'iij xkikonooj jun rikiil ja qas ki' utz k'a nij ma k'o ta jijkalo'neem xtikeb'an ja chikop tre. Nij ma k'o ta nab'eenaaq naq tre toq keb'an ja nmaq'iij ja xpeq. Xoponi ja q'iij rxiin ja nmaq'iij, kenuk' ja laq ja xtikekoj ja chikop, k'in kenuk' ja xtukoj ja k'uch, utz k'a ka ri' xtikeb'an tre toq xtikilasaaj jutz'it ruk'ix. Toq xoponi ja k'uch xb'ij chike ja rkompat're.

—Xaturqaji kompat're, utz awach.

Chaqa kawari', xok peti chajniim piki k'ixb'al chaqe toq k'a maloon nuqurqaji, piki e k'oli e ntz'aton inin nik'ajar naq chik ja nmaq'iij toq no'oponi, xa k'a rumajk ari' xoq pit ojoj chajniimne'e ja k'uch ja xpeq.

Chi majan ti chapataji ja nmaq'lij xumaj
chik Jijkaloneem ja k'uch pa rixkin ja xpeq.
Xo'oponi konojeel ja chikop jar esek'lin kumal ja
xpeq. Kemaj wa'in konojeel, ja jule' chikop chik
laq ya' chike no' k'a k'uch jun plat ya' tre
ja nij jik, nij ma tikowini nutij ja ya' tre rmaal
ja xpeq komo nij jik ja rplat.

—Katwa'i kompat're, katwa'i ne'e ja xpeq.

Ti'ox chawe kompat're wa'im waan nb'an ri',
ti'ox chawe.

Ja k'a k'uch qas rywaaal piki nij ma tikowini

nutij ja rrikil, nij tzeel rpalaj chik nub'an tre ja xpeq.

—La ma rotaq ta k'a wa' chi jar inin ma kinkowini ninwa' chipaan awa' plat, maqana' ma ki ta k'a rtz'atoon nb'ajn chwe chipaan chik jule' nmaq'iij, nij k'owi nulaaq inin parti'in poon, xnaan chewi', nch'ob' inin ja nub'an chwe ri' nijini nlasaj rii' chipaan naq ja qas nb'iin tre, chewi' kawa' nub'an chwene'e ja k'uch.

Katwa'i kompat're, ma k'ixb'al ta tana', katwa'i ne'e ja xpeq.

Wa'iim waan nb'an ri' kompat're.

—Katwa'i nijwan k'o na ja rariikil le', katwa'i.

—Ti'ox chawe xawa' k'ajaa' xempulu' pi chik jule' wxiin —ne' ja k'uch.

—La ki' nana', ja —qarikiil kompaat're.

—Qas wan utz, nij ma k'o ta jutiiij ntijon ta awo' rikiil ri'.

Nij k'a ma k'o ta rtijoon ari' ja k'uch, nixtanaan rna'on ta naq rki'iil ja ya' tre, toq k'a tzuri ja wa'iim kumaal.

Ti'ox chawe kompat're —ne'e ja k'uch.

—La utz xana' ja qarikiil kompat're ma xta ma utz ta xana' —ne'e ja xpe.

—Utz waan kompat're, ti'ox chawe.

Xe'el to konojeel ruk'iin ja xpeq ja k'a k'uch qas tzeel xuma ja bajn tre rmaal ja xpe. Xa k'a rumajk ari' xuch'ob' chik jaa'.

—Ja xub'an chwe kamiik ja xpeq nutoj na chi utz, nb'an chi na jun nmaq'iij inin k'in k'e china nb'an tre —ne'e ja k'uch.

W w W w
w w w w

Ja k'a xpeq qas nkl'koti ja xub'an tre ja k'uch komo nij ma xuna' ta jutziit ja riklil ja ya' tre. K'o chi k'a q'ilij b'anon kan ari' tre ja k'uch toq xb'ij chik ja k'uch, nenb'ij na chike xkepita jutziil wk'ilin ja pa nmaq'iij. Ja k'a taq xpeq je'e xeche'e, nij kimestan chik ja keb'an tre ja k'uch ja toq kilasaj ruk'ix, nij k'a ma xurqej ta chike je'ee wi kari' xtib'aj chike.

Xopon k'a ja q'iij rxiin ja nmaq'iij ja je'e nij chajniim xe'el chi kochoch utz k'a no'oponi chajnim. Toq xo'oponi nij me k'o ta ja chikop , toq ketz'at ja k'uch nijini nunuk' ja xtuya' chike ja xko'opon ruk'iin.

—Xixurqaji —ne'e ja k'uch kike.

—Xuqurqaji, xoqpeti chajniim, xeqab'ana' to na jun qatajkiil, xnaan chemi' xuqurqaji ri' —ne'e ja xpeq.

Xo'oponi konojeel ja chikop, xya'i ja kelaaq konojeel, ja k'a taq xpeq nij ma yo'on ta ja taq kelaaq.

Toq ketz'at xeya' kan ju'jun taq t'u'y chike-
wach, nij ma tiketz'at naq la rwach ja ya' chike,
xumaj rk'aj qI'k ril' chl ti'jir ja rrikilil ja yo' tre
rmaal ja k'uch, ja k'a rxayilil nij ma k'o ta nb'an
xa ruyoon ja ti xpeq qas nuq'aaq ril', nij ma ti
kowl' ni' nutilj ja rikilil, ja k'a k'uch xb'lj chike.

—Kixwa'i, kixwa, katwa'i kompat're.

—Wa'iim nqab'an, ti'ox chawe —ne'e ja
xpeq.

Xumaj maas k'aaqoj ril' utz k'a nkowin ta
nutilj ja rrikilil ya'on tre rmaal ja k'uch. Toq
xuk'aaq chik jutij ril' nij b'e k'a chipaan ja rikilil,
nij lawalo' xell, komo nij kongana k'a taq nij
k'ajti.

Ja wuuj ri' k'o ojeer taq tziij rk'amoonto rxiin
ja tinamit tz'utujil. Utz nkoji ja wuuj ri', tre nab'ey
taq junaa' rxiin ja tijoneem chi paan jar atijaal.

K'o chik julee' rcholajjil:

Ja koj in ja sanik	(nivel 1)
Ja keej k'in ja xpeq	(nivel 2)
Jar umul k'in jar utiiv	(nivel 2)
Ja jun alaa' xupo' rii' chi' jun tz'unum	(nivel 3)

